PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

31

VOORUIT ROEIEN DOOR ACHTERUIT TE KIJKEN

Essays over honderd jaar archeologie aan de
Rijksuniversiteit Groningen en de toekomst
van de archeologie

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Peter Attema, Remco Bronkhorst, Nathalie Brusgaard, René Cappers, Youri van den Hurk, Lidewijde de Jong, Paula Kalkman, Angelique Kaspers, Martijn van Leusen, Maarten Loonen, Arnoud Maurer, Annet Nieuwhof, Johan Nicolay, Hans Peeters, Iris Rom, Annette Scheepstra en Frits Steenhuisen.

Redactie: Flip Kramer (coördinatie), Elisabeth van 't Lindenhout & Daan Raemaekers

Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma

Correctie Engelse samenvattingen: Suzanne Needs-Howarth

Foto omslag: het Archeologisch Monumentaal Reservaat (AMR) Ezinge met bebouwing, gezien vanuit het westen Foto W. Dijkstra. Zie artikel Veenman.

ISBN 9789493194328

ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712
gia@rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
groningen**

**groninger instituut
voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstituten/gia/publications

Paleo-aktueel 31

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2021

Inhoud

VOORWOORD Daan Raemaekers	VII
VAN <i>TOMB RAIDER</i> NAAR DE TOEKOMST: DE ONTWIKKELING VAN EEN ARCHEOLOGISCHE TENTOONSTELLING Anne Ponten	1
VAN POEP TOT PIT. BRUGGEN SLAAN TUSSEN WETENSCHAP EN SAMENLEVING Douwe van der Tuin & Anita Brongers-Warmelink	9
ARCHEOLOGIE VOOR SNACKERS, ONDIEPE GRAVERS EN DIEPGRAVERS: DE ARCHEOLOOG ALS VERHALENVERTELLER Harrie Wolters	17
BEELDVORMING OVER ARCHEOLOGIE, BEELDVORMING BIJ ARCHEOLOGEN Jana Esther Fries	27
JE KUNT ALLEEN VOORUIT ROEIEN DOOR ACHTERUIT TE KIJKEN. PLEIDOOI VOOR MEER POLITIEK IN DE ARCHEOLOGIE EN MEER ARCHEOLOGIE IN DE POLITIEK Sandra Beckerman	37
HET MUSEUM OP DE SNIJTAFEL: DE ARCHEOLOGIETENTOONSTELLING ONDERZOCHT Bastiaan Steffens	45
INCLUSIEVE ARCHEOLOGIE: MODEWOORD OF STREEKPRODUCT? Alexander Zagkotsis	55
IN DE KRANT. HOE VINDEN ARCHEOLOGISCHE VONDSTEN HUN WEG NAAR DE SAMENLEVING? Joke Geelhoed-Oosterhuis	63
BEHOUD IN SITU, OF WAT DOEN WE ALS ALLES OP IS? Froukje Veenman	73
EEN ODE AAN DE STUDIE NAAR HET VERLEDEN Fardau Mulder	83
BEELDVORMING OVER NEDERLANDSE KASTELEN VANUIT DE LUCHT Diana Spiekhout	91

ISOTOPEN IN DE ARCHEOLOGIE – VERLEDEN, HEDEN EN TOEKOMST Michael Dee & Hans van der Plicht	101
HONDERD JAAR ARCHEOZOÖLOGIE IN GRONINGEN Youri van den Hurk, Nathalie Ø. Brusgaard, Jolijn Erven, Francesca G. Slim, Dimitris Filioglou, Safoora Kamjan, Willemien de Kock, Rachel M. Winter & Canan Çakırlar	107
VAN TRADITIONELE ARCHEOLOGIE NAAR ECOLOGISCHE ARCHEOLOGIE: TERUGBLIK EN VOORUITBLIK IN EEN JUBILEUMJAAR René Cappers, Merit Hondelink & Mans Schepers	119
ONTWIKKELINGEN IN DE MEDITERRANE LANDSCHAPSARCHEOLOGIE AAN HET GIA. WAAR KOMEN WE VANDAAN EN WAAR GAAN WE NAARTOE? Peter Attema	125
<i>PRONKJEWAILS</i> IN VERRE OORDEN: GRONINGS ONDERZOEK NAAR DE DOOD IN HET OOSTELIJK MIDDELLANDSE ZEEGEBIED Sofia Voutsaki, Tamara M. Dijkstra, Olivia A. Jones, Lidewijde de Jong, Vana Kalenderian, Paula Kalkman, Eleni Milka, Eleni Panagiotopoulou, Iris Rom, Caroline van Toor, Paraskevi Tritsaroli, Theofania Tsempera & Chryssa Vergidou	135
HOE EEN INHEEMS PERSPECTIEF DE ARCHEOLOGISCHE INTERPRETATIE KAN VERBREDEN Sean P.A. Desjardins & Sarah M. Hazell	145
KOUDE VERRASSINGEN. ONTWIKKELINGEN EN TOEKOMSTIGE MOGELIJKHEDEN IN DE ARCHEOLOGIE IN HET POOLGEBIED Louwrens Hacquebord	153
VAN SCHEEPSHOUT TOT DIGITALE WRAKKEN. EEN REFLECTIE OP DE ONTWIKKELING EN TOEKOMST VAN DE MARITIEME ARCHEOLOGIE IN NEDERLAND Yftinus van Popta	165
OP DE SCHOUDERS VAN REUZEN. DE ARCHEOLOGIE VAN NOORDWEST-EUROPA Daan Raemaekers, Stijn Arnoldussen, Johan Nicolay & Hans Peeters	175

Voorwoord

In 2020 vierde het Groninger Instituut voor Archeologie zijn eeuwfeest. De keuze voor dat jaar was tot op zekere hoogte arbitrair. In 1920 werd het Biologisch-Archaeologisch Instituut gesticht en dat moment is te beschouwen als formeel beginpunt van de archeologie aan de Groninger universiteit. We hadden echter ook de aanstelling van Van Giffen (1917) of de betrekking van het gebouw aan de Poststraat (1922) als beginpunt kunnen nemen. Bovendien kent de archeologie aan de RUG een langere geschiedenis. C.W. Vollgraff was vanaf 1908 hoogleraar Griekse taal- en letterkunde en voerde opgravingen uit in Griekenland, en later ook op het Domplein in Utrecht. Hoe dan ook viel de keuze dus op 2020.

Achteraf bleek 2020 een bijzonder jaar voor een eeuwfeest. Door de coronapandemie waren vanaf half maart alleen digitale activiteiten mogelijk. Gelukkig konden desondanks best veel van onze plannen doorgaan. In januari hebben we met alle medewerkers ontbeten en was er een cursus voor amateur-archeologen, georganiseerd samen met de AWN-Noord en onze studievereniging Bachur. Daarnaast opende de tentoonstelling *Dig it all* in het Universiteitsmuseum - zelfs digitaler dan voorzien. De tentoonstelling was het resultaat van de samenwerking van onze masterstudenten, de geodienst en CIT-afdeling van de RUG en de gemeente Groningen. Bovendien zijn sinds de zomer van 2020 alle uitgaven van *Paleo-aktueel* en *Palaeohistoria* gratis te downloaden!

Bij een eeuwfeest ligt het voor de hand om terug te kijken. Om die reden is gewerkt aan een fotogeschiedenis van het GIA. Deze zal in 2021 als publicatie verschijnen. Maar daarnaast is het een mooi moment om juist de blik vooruit te richten. Dat was de opdracht die de schrijvers in deze bijzondere uitgave van *Paleo-aktueel* meekregen. In ons jubeljaar nodigden we studenten en staf van de opleiding archeologie van de RUG en maatschappelijke partners in binnen- en buitenland uit om te reflecteren op ons vakgebied en zo richting te geven aan de toekomst van de archeologie. Wat is archeologie in 2020? Welke ontwikkelingen in de wetenschap, de politiek of maatschappij zijn er? En wat moeten of kunnen we hiermee? Wat betekenen deze ontwikkelingen voor onze opleiding en ons onderzoek?

Deze bloemlezing vormt een mooie afsluiting van ons eeuwfeest, een brede kennismaking met het huidige GIA en geeft richting aan onze toekomst. Wij willen het belang van archeologie voor de huidige maatschappij benadrukken, met inzichten over bijvoorbeeld culturele identiteit, migratie en leven met zeespiegelstijging. Wij delen kennis en staan open voor het gesprek met onze maatschappelijke partners. We staan in de maatschappij. Dat betekent bijvoorbeeld dat onze laboratoria ook door externe partijen gebruikt kunnen worden. En we werken samen. Omdat wij vinden dat samenwerking alle partijen versterkt en omdat we zo het belang van archeologie kunnen versterken. Deze bundel geeft van al deze zaken goede voorbeelden.

Daan Raemaekers,
directeur van het Groninger Instituut voor Archeologie

Beeldvorming over Nederlandse kastelen vanuit de lucht

Diana Spiekhout¹

Het jaar 2018 was een topjaar voor archeologen die zich bezighouden met de volle en late middeleeuwen. Tal van archeologische sites uit die periode – in het bijzonder restanten van kastelen – konden op lucht- en satellietfoto's worden bestudeerd omdat de sporen door langdurige droogte een andere kleur hadden gekregen dan de omringende natuurlijke ondergrond. Daardoor waren niet alleen de overblijfselen van bekende sites goed zichtbaar, maar werden er ook nieuwe ontdekt. Wat betekenen deze waarnemingen voor de Nederlandse archeologie van de volle en late middeleeuwen? Wat houdt deze tak van de discipline in 2020 aan de universiteiten precies in? In welke richting zou de vol- en laatmiddeleeuwse archeologie zich in de toekomst dienen te ontwikkelen? En hoe zouden deze vernieuwende inzichten het beste aan het grote publiek gepresenteerd kunnen worden?

Luchtbeelden in de kastelenkunde

De toenmalige directeur van de Topografische Dienst, Cornelis A.J. von Frijtag Drabbe, wees reeds in 1947 op het belang van luchtfoto's voor de archeologie die sinds de jaren 30 in de discipline werden gebruikt voor de bestudering van sporen uit het verleden: "Zoo kan de luchtfoto ons sommen besparen omdat zij de plaatsen waar gegraven moet worden soms ondubbelzinnig vastlegt." (Von Frijtag Drabbe, 1947: 495). Archeologen maken al jarenlang dankbaar gebruik van dit brontype. Vooral onder specifieke weeromstandigheden, zoals bij nachtvorst gevolgd door opdooi of bij langdurige droogte, kunnen archeologische sporen zich aftekenen in het maai-veld (Von Frijtag Drabbe, 1947: 492). Tijdens de

uitzonderlijke droge zomer van 2018 kwamen veel nieuwe sporen aan het licht. Het ging toen veelal om complexen waar men ooit grachten of greppels heeft gegraven, die later zijn opgevuld met sediment of door mensen zijn gedempt. De samenstelling van de bodem van zo'n voormalige gracht of greppel verschilt van die van de omliggende natuurlijke ondergrond. Daardoor is ook de waterhuishouding ter plekke anders. De vulling houdt in de meeste gevallen een andere hoeveelheid water vast dan de oorspronkelijke bodem, waardoor begroeiing later of eerder uitdroogt dan de omringende vegetatie. Een soortgelijke situatie geldt ook voor plekken waar nog puin in de ondergrond ligt. Ter plekke verdort de vegetatie sneller. Zo tekenen deze archeologische sporen zich bij langdurige droogte af in het landschap.

Luchtbeelden, te weten lucht- en satellietfoto's en het Actueel Hoogtebestand Nederland, zijn in de afgelopen jaren in toenemende mate van belang geworden voor de Nederlandse archeologie. Niet alleen zijn deze bronnen tegenwoordig goed toegankelijk, maar ook neemt de kwaliteit toe. Daardoor zijn archeologische sporen steeds beter zichtbaar. Tal van professionals en amateurs doorzoeken deze beelden in de hoop nog onbekende sporen te vinden. Op deze wijze ontdekte bijvoorbeeld de amateurarcheoloog Bert Terlouw tal van bijzondere verschijnselen in Noord- en Oost-Nederland. Het gaat meestal om sporen uit de middeleeuwen of de nieuwe tijd, zoals kastelen, schansen, landweren, kloosters of omgrachte boerderijen, hoewel soms ook veel oudere sporen te zien zijn, zoals die van raatakkers.

Het bestuderen van deze gedetailleerde luchtbeelden leidt tot nieuwe inzichten over de

Fig. 1. Uitsnede van het Actueel Hoogtebestand Nederland 2 van de Waterburcht in Eelde (Drenthe). Dit kasteelterrein is een van de best bewaarde voorbeelden in Nederland van een burcht die werd omringd door een stelsel van meervoudige wallen en grachten.

ruimtelijke indeling en omvang van archeologische sites. Deze ontwikkeling heeft ook gevolgen voor de bestaande ideeën over de desbetreffende structuren, zoals in het geval van kastelenonderzoek. Kastellogen richten zich nog steeds vaak op het belangrijkste gebouw: de hoofdburcht. Het meest bekende voorbeeld in Nederland van zo'n hoofdburcht is waarschijnlijk het Muider slot. Lange tijd dachten de kastellogen dat een kasteel een hoofdburcht is die wordt omgeven door een gracht waar eventueel een al dan niet omgrachte voorburcht bij ligt. Archeologen hebben hun veldwerk daarom vooral op die hoofdburcht gericht, waardoor we maar weinig weten over de archeologie daaromheen. Dankzij het bestuderen van de luchtbeelden blijkt dat veel kastelen omvangrijker zijn dan tot nu toe gedacht (Spiekhout, 2020). Rondom de hoofdburcht kunnen een of meerdere voorburchten en verdedigingswerken in

de vorm van een meervoudig wallen- en grachtenstelsel liggen (zie figuren 1 en 4). Sommige kastelen liggen zelfs in een nog uitgebreider verdedigingssysteem van defensiedijken, de zogenoemde landweren. Daaromheen konden – afhankelijk van de functie van de burcht – ook weer andere bouwwerken liggen van de kasteelheer, zoals boerderijen, een kapel of een molen. Al deze sporen, die onderdeel zijn van het kasteellandschap, zijn tot op heden maar weinig onderzocht en genieten helaas nog lang niet altijd bescherming als erfgoed (fig. 1).

De vol- en laatmiddeleeuwse archeologie in 2020

Willen we meer te weten komen over de op de luchtfoto ontdekte archeologische sporen uit de middeleeuwen, dan dient er ook meer onderzoek te worden verricht. Maar hoe staat het er

KASTEELLANDSCHAP

Fig. 2. Het model van kasteellandschap volgens Spiekhout & Spek (2017) (figuur M. Slooves).

Militair / Representatief

- Fysieke dimensie (matterscape)**
- kasteel
 - residentie van kasteleeigenaar
 - huizen van borgmannen
 - verdedigingswerken zoals grachten, wallen en palissaden

- Sociale dimensie (powerscape)**
- het recht om kastelen te bouwen en te versterken
 - bescherming van de samenleving in en rondom het kasteel

- Symbolische dimensie (mindscape)**
- representatie kasteleeigenaar en/of hart van een heerlijkheid
 - indruk bezoekers en voorbijgangers
 - afschrikking rivalen en aanvallers
 - adellijke levensstijl

Economisch

- Fysieke dimensie (matterscape)**
- domeinen, boerderijen en landerijen van de kasteleeigenaar
 - weggennetwerk en waterlopen
 - verstedelijking en markten
 - wildparken, warandes, visvijvers, het houden van zwanen
 - aanpassingen aan de afwatering/water- en windmolens

- Sociale dimensie (powerscape)**
- eigendomsrechten
 - relatie tussen kasteleeigenaar en pachters
 - muntslag
 - tolrecht
 - stads- en marktrechtverlening
 - ontstaan van nieuwe sociale lagen zoals ambachtslieden
 - wildernisregaal; jachtrechten, recht op water en wind

- Symbolische dimensie (mindscape)**
- economische vertegenwoordiging kasteleeigenaar over een groter gebied
 - representatie kasteleeigenaar in directe omgeving van het kasteel
 - centrale plaats
 - symbool van autoriteit
 - vertegenwoordiging adellijke levensstijl

Juridisch / Administratief

- Fysieke dimensie (matterscape)**
- plaats om recht te spreken
 - gevangenis
 - galg
 - grens van een rechtsdistrict

- Sociale dimensie (powerscape)**
- centrum van een rechtsdistrict
 - rondreis door jurisdictie om recht te spreken
 - uitvaardigen van oorkonden

- Symbolische dimensie (mindscape)**
- representatie van autoriteit en recht

Religieus

- Fysieke dimensie (matterscape)**
- kerk/kapel/klooster

- Sociale dimensie (powerscape)**
- patroon en/of de stichter van parochiekerken, kapellen of kloosters
 - patroon van christelijke kunst

- Symbolische dimensie (mindscape)**
- vertegenwoordiging van christelijke levensstijl
 - representatie van religieuze autoriteit

eigenlijk voor met het kastelenonderzoek aan de Nederlandse universiteiten? In 2008 constateerde de emeritus hoogleraar kastelenkunde Hans Janssen een probleem voor wat betreft kastelenonderzoek en de rol van de vol- en laatmiddeleeuwse archeologie in de Nederlandse academische wereld: “(...) onze overheid heeft gekozen voor een geprivatiseerd systeem waarin commerciële bedrijven vaak jonge, onervaren professionals de meeste verplichte archeologische documentatie laten uitvoeren. Deze onervarenheid is niet verrassend, want onze universiteiten hebben niet meer dan enkele tientallen stafleden, waaronder maar een paar mediëvisten, die honderden studenten moeten onderwijzen in de archeologie.” (Jansen, 2008: 240; vrije vertaling door auteur). Inmiddels zijn er twaalf jaar verstreken sinds deze uitspraak. Desondanks vervult de Nederlandse vol- en laatmiddeleeuwse archeologie voorsnog geen grote rol in de academische wereld. De archeologen die werkzaam zijn in de commerciële archeologie treffen juist veel terreinen uit de periode na het jaar 1000 aan. Hun bevindingen zijn in tal van rapporten gepubliceerd, maar het aantal onderzoekers dat zich bezighoudt met het analyseren van deze data is nog steeds gering.

Misschien dat deze desinteresse te maken heeft met de complexiteit van de mediëvistiek. De archeoloog wordt bij het onderzoek niet alleen met bodemvondsten, maar ook met bronsoorten uit andere disciplines geconfronteerd. Het gaat veelal om informatie uit de geschiedenis, landschapsgeschiedenis en soms ook architectuur- of kunsthistorie. Al deze disciplines hebben hun eigen werkwijze, die veelal verschilt van de archeologische. Het is zeker geen eenvoudige taak om deze te beheersen of ze in samenwerkingsverband met andere onderzoekers op een goede manier te combineren. Toch ben ik van mening dat een interdisciplinaire aanpak nodig is om de middeleeuwse sites beter te kunnen duiden. Dat zal ik hieronder illustreren met een voorbeeld uit de kastelenkunde, te weten de betekenis van de op de luchtfoto's zichtbare stelsels van meervoudige wallen en grachten van kastelen in het Oversticht.

Die betekenis kon worden achterhaald door middel van de toepassing van het interdisciplinair model van kasteellandschap (Spiekhout & Spek, 2017; Spiekhout, 2020: 42-51). Dit model gebruikt de definities van landschap zoals deze door de Deense geograaf Kenneth Olwig en de Nederlandse landschapsfilosoof Maarten Jacobs zijn uitgewerkt (Olwig, 1996; Jacobs, 2006). Olwig heeft aangetoond dat het Germaanse woord *lantskip/lantschap*, zoals dit in de middeleeuwen algemeen in grote delen van Noordwest-Europa werd gebruikt, niet alleen refereerde aan een historisch-politiek territorium met zijn fysieke kenmerken, maar ook aan de traditioneel daarbij behorende regionale samenleving en haar instituties, gewoonten en gebruiken. Dit concept, als een combinatie van een tastbare fysieke ruimte en een meer immaterieel sociaal en cultureel landschap, is verder uitgewerkt door Jacobs. Op basis van de driedelige ontologie van Habermas ontwierp Jacobs een driedimensionaal model van de verschillende realiteiten van landschap. Als eerste dimensie is er volgens hem die van het fysieke landschap (*matterscape*), dat zou bestaan uit alle soorten natuurlijke en culturele fysieke kenmerken, structuren en patronen. Deze kunnen worden getest met natuurwetenschappelijke methoden. Ten tweede onderscheidt Jacobs een sociale dimensie van het landschap (*powerscape*), waarin alle sociale en economische relaties, rechten en culturele aspecten, inclusief taal tot uiting komen. Deze dimensie kan men dan rekenen tot het domein van de sociale, economische en geesteswetenschappen. Tot slot onderscheidt Jacobs de individuele mentale dimensie van het landschap (*mindscape*), die de persoonlijke waarden, gedachten, gevoelens en houdingen die individuen hebben ten opzichte van het landschap omvatten. Studies daarnaar vallen traditioneel onder het domein van de psychologie, de culturele geografie en de kunst (fig. 2).

Om tot een reconstructie van een kasteellandschap te komen is tevens een definitie van kasteel nodig. De huidige in de Nederlandse kastelenkunde gehanteerde definitie bleek niet

Fig. 3. Schematische weergave van de waargenomen ruimtelijke indelingen (bovenaanzicht) van middeleeuwse grachtenstelsels (blauw) van kasteelterreinen in het Oversticht volgens Spiekhout 2020:93. 1 = één rond kasteleiland omringd door één gracht, waarbij op luchtfoto's, historische kaarten en het AHN2 geen bewijzen te vinden zijn voor meerdere grachten of omgrachte voorburchten; 2 = twee ronde, ovalen, rechthoekige, vierkante of onregelmatige kasteleilanden omringd door één gracht en waarvan de eilanden van elkaar worden gescheiden door een tussengracht; 3 = een rechthoekig of vierkant kasteleiland omringd door een rechthoekige tweede gracht, die aan één zijde nog een groter terrein omsluit; 4 = een kasteelterrein zoals 1 of 2, maar dan omringd door een stelsel van meervoudige wallen en grachten waarbij vaak aan de buitenkant van de wallen en grachten nog een terrein wordt omsloten; 5 = kasteelterreinen die gelegen zijn in een landweer waarin alle voornoemde groepen kunnen voorkomen. De landweren bestaan uit meerdere wallen (groen) en een of meerdere greppels (beige). Bij 2, 4 en 5 is gekozen voor een ronde vorm, maar in de praktijk kan dit ook een rechthoekige vorm, een onregelmatige vorm of een combinatie daarvan zijn geweest.

geheel geschikt, omdat deze veel kasteelterreinen buiten beschouwing zou laten (Janssen, 1996: 16; Spiekhout, 2020: 43). Daarom heb ik een brede werkdefinitie opgesteld die inhoudt dat alle sites die een functionele of symbolische vorm van verdedigingsarchitectuur hebben en deze combineren met een economische, administratieve/juridische, representatieve of militaire functie – steden en kloosteruithoven uitgezonderd –, als kasteel beschouwd dienen te worden.

Deze definities van kasteel en landschap vormden de basis voor het kasteellandschapsmodel (zie figuur 2). Om de wisselwerking tussen kastelen en de omgeving te kunnen onderzoeken, dienen de drie dimensies uit het model van Jacobs gereconstrueerd te worden. Daarvoor zijn verschillende bouwstenen nodig. De eerste bouwsteen is het kasteel zelf. Een tweede bouwsteen vormt een reconstructie van het fysieke middeleeuwse landschap (*matterscape*) voor het betreffende onderzoeksgebied. Door de kenmerken van kastelen te analyseren en deze vervolgens in de ruimte te projecteren, is het mogelijk waarnemen te doen in tijd en ruimte. De in het fysieke landschap waargenomen ontwikkelingen zijn een uiting van de samenleving die ze heeft voortgebracht. Onderzoeken waarom een bouwheer in een bepaalde tijd een burcht op een zekere locatie bouwde vereist daarom een ontleding van de politieke, economische en sociale verhoudingen binnen de middeleeuwse samenleving (*powerscape*), inclusief de geschreven en ongeschreven regels die daarbinnen van kracht waren: de reconstructie van het machtslandschap is daarom een derde bouwsteen. Indien er bronnen bekend zijn, kan ook het onderdeel *mindscape* worden gereconstrueerd, maar dit blijkt voor de middeleeuwse periode toch vaak lastig.

Ik heb dit model vervolgens geoperationaliseerd in een deel van een territoriaal vorstendom, namelijk het Oversticht Utrecht (Spiekhout, 2020). Door de interdisciplinaire aanpak was het mogelijk de kasteelontwikkeling in dit gebied, dat ongeveer de huidige provincies Overijssel

en Drenthe en een klein deel van Groningen en Friesland beslaat, te schetsen in ruimte en tijd. Dat leverde veel nieuwe inzichten op, waaronder ook over de stelsels van meervoudige wallen en grachten. Op basis van archeologische, landschappelijke en historische gegevens kon ik vaststellen hoe in de tweede helft van de 14de eeuw de vorstbisschop en zijn bondgenoten – dat waren de Sallandse steden Zwolle, Deventer en Kampen – zelf dachten over kastelen die door edellieden werden opgetrokken (Spiekhout, 2020: 202-203). In die tijd waren veel edelen bezig met de bouw van kastelen met functionele verdedigingsarchitectuur, als uiting van hun ridderlijke status en macht. Zij probeerden rondom hun burchten zoveel mogelijk goederen en rechten te verkrijgen zodat ze hun machtsposities konden versterken. Het kwam ook voor dat zij hun kasteel als uitvalsbasis gebruikten om kooplieden lastig te vallen, tot ergernis van de Sallandse steden. Dit deden bijvoorbeeld de kasteelbewoners van Kuinre en Wezenberg. Uit historische bronnen blijkt dat de vorstbisschop en de Sallandse steden niet alleen de hoofdburcht van deze kastelen, maar ook de aanwezigheid van meerdere grachten, voorburchten en bolwerken evenals het bouwen op lagergelegen terrein als bedreigend beschouwden. Bestaande kastelen van edelen met dergelijke verdedigingswerken lieten zij afbreken na belegering of aankoop, zoals de Overijsselse kastelen Voorst en Eerde. Daarmee voorkwamen de vorstbisschop en de steden Zwolle, Deventer en Kampen verdere machtsuitbouw van deze naar autonomie strevende kasteelbewoners. Ook voerden afgevaardigden van de bisschop en voornoemde steden inspecties uit naar nieuwe bouwwerkzaamheden van edelen om erop toe te zien dat er geen bedreigende bouwsels bijkwamen. Zo moest bijvoorbeeld Lambert Rethering aanschouwen dat burgers uit de stad Deventer zijn pas uitgegraven verdedigingswerken ongedaan maakten.

Vergelijken we deze historische kennis met archeologische bronnen, dan blijkt dat de gesloopte kastelen zoals Voorst en Eerde werden omringd

Fig. 4. Interpretatie van de indeling van het kloosterterrein Klaarkamp (Rinsumageest, Friesland), gebaseerd op het Actueel Hoogtebestand Nederland en historische kaarten.

door een stelsel van meerdere wallen en grachten. Op grond van deze gegevens concludeer ik dat de bisschop en de Sallandse steden deze vorm van verdedigingsarchitectuur als militair-functioneel beschouwden. Deze constatering heeft ook gevolgen voor de archeologische verwachting van terreinen met een stelsel van meerdere wallen en grachten. Na 1400, toen de bisschop en zijn bondgenoten de 'wildgroei' aan kastelenbouw door edelen aardig onder controle hadden, komt dat alleen nog maar voor rondom burchten van de bisschop zelf of zijn bondgenoten. Edelmannswoningen uit de 15de eeuw hadden als

gevolg van de door de bisschop en de Sallandse steden gevoerde politiek alleen nog maar een beperkte mate van militair-functionele verdedigingsarchitectuur, zoals bij de opgravingen van de huizen Werkeren en de Kranenburg bij Zwolle zichtbaar werd (fig. 3).

Dankzij de hierboven besproken interdisciplinaire benadering was het mogelijk om archeologische verschijnselen in hun historische en landschappelijke context te plaatsen. Het model is toegespitst op de kastellologie, maar het zou na aanpassing ook kunnen worden gebruikt voor andere archeologische sporen uit de volle en late middeleeuwen, bijvoorbeeld voor kloosterlandschappen. De door Olwig en Jacobs opgestelde definities van landschap dienen steeds het uitgangspunt te vormen. Net als kastelen zijn ook kloosters omvangrijker dan alleen het hoofdgebouw. Dat bleek bijvoorbeeld uit een onderzoek naar het Friese klooster Klaarkamp (Van Doesburg & Stöver, 2012). Rondom de abdij lag een veel groter terrein waarop allerlei bijgebouwen stonden. De cisterciënzermonniken hadden hun klooster net als bij kastelen beschermd met meerdere grachten en wallen (zie figuren 3 en 4).

De archeologie kan als discipline in toekomstig onderzoek een belangrijke bijdrage leveren aan het begrip van dit soort verschijnselen door er bodemonderzoek naar te verrichten. We weten vooralsnog te weinig over de aard, datering, fasering en functies van de op de luchtbeelden zichtbare sporen. Daardoor bestaat de kans dat ze ook niet op de juiste manier worden beschermd. De promovendi Rob Gruben en Nancy de Jong-Lambregts (Tilburg University) zullen voor het eerst uitgebreid veldwerk gaan uitvoeren naar de archeologische sporen rondom hoofdburchten. Zij bestuderen diverse kastelen van de graaf van Holland vanuit de archeologie, bouwhistorie, landschapsgeschiedenis en geschiedenis. Het is mijns inziens wenselijk dat ook in andere gebieden soortgelijk onderzoek naar kastelen en mogelijk ook andere middeleeuwse sites wordt opgezet.

Beeldvorming

Hoe kunnen we waarnemingen zoals die in de hierboven besproken casus nu presenteren aan de samenleving? De meeste Nederlanders baseren hun beeldvorming over burchten waarschijnlijk op bestaande bouwwerken en de entertainmentwereld. Die bestaat in 2021 niet alleen uit musea, kranten, tijdschriften, boeken en reguliere televisie, maar ook uit *social media*, series van streamingdiensten en computerspellen. Vooral de game- en filmindustrie dragen sterk bij aan de beeldvorming, omdat de makers letterlijk een wereld uit het verleden hebben gereconstrueerd. Te denken valt bijvoorbeeld aan de gamereeks *Assassin's Creed* en series als *Vikings* en *The last kingdom*. Hoewel er vanuit de archeologie nog steeds de nodige kritiek is op dergelijke producties, zijn ze toch al aanzienlijk beter dan oudere films en series over vergelijkbare onderwerpen.

Ik ben van mening dat in een nauwere samenwerking tussen de entertainmentwereld – in het bijzonder de film- en gameindustrie – en de Nederlandse archeologie een belangrijke kans ligt voor de toekomst. Deze media bereiken namelijk jongere generaties die waarschijnlijk niet zo snel naar een lezing zouden gaan of een boek zouden kopen. Maar wanneer zij met een hoofdkarakter van een game bijvoorbeeld door een kasteel lopen waarvan de archeologische sporen nu nog steeds te zien zijn, raken ze wellicht ook meer geïnteresseerd in het fysiek erfgoed. Daardoor kunnen we mogelijk niet alleen het draagvlak voor erfgoedbeleid bij de toekomstige generaties behouden, maar misschien zelfs vergroten. Met de huidige manier van publiceren van onderzoeksresultaten bereiken Nederlandse archeologen deze potentiële doelgroep nauwelijks.

Maar hoe maken we archeologisch onderzoek over bijvoorbeeld de voor velen onbekende Nederlandse volle en late middeleeuwen interessant voor de entertainmentwereld? Misschien kunnen we als beroepsgroep al een stap richting deze wereld zetten door onze resultaten te publiceren in toegankelijke en overzichtelijke bronnenstudies.

Game-, film- en seriemakers willen weten hoe de mensen er in een bepaalde periode uitzagen, hoe ze leefden, hoe de politieke ontwikkelingen en de samenleving werkten en hoe we ons de fysieke wereld toen moesten voorstellen. Door bijvoorbeeld basisstudies aan te leveren waarin diverse onderzoekers voor een bepaalde tijd en een bepaalde regio voor game- en filmmakers relevante gegevens beschrijven, kunnen wetenschappers inspelen op deze markt. Eerst dient het natuurlijke landschap en de samenleving goed te worden neergezet, waarna er aparte hoofdstukken volgen over kleding, aardewerk, wapens, huizen et cetera. Deze informatie helpt hen om zowel een visueel kloppend decor te maken als de juiste verhaallijn te kiezen. Dergelijke bronnenstudies dienen – afhankelijk van de beschreven periode – naast archeologie ook andere disciplines te integreren zoals landschapsgeschiedenis, gericht op het zo correct mogelijk neerzetten van die tijd. In plaats van dat game- en filmmakers een populair historisch onderwerp uitkiezen, kunnen archeologen proberen een onbekend onderwerp voor hen interessant te maken.

Tot besluit

In dit artikel is besproken wat de op het Actueel Hoogtebestand Nederland en de lucht- en satellietfoto's ontdekte archeologische sporen van middeleeuwse kastelen betekenen voor de beeldvorming over Nederlandse burchten. Uit deze bronnen blijkt dat veel kastelen omvangrijker kunnen zijn dan kastelogen tot dusver dachten. Aan de universiteiten zijn echter maar weinig onderzoekers bezig om deze verschijnselen te bestuderen. De middeleeuwse archeologie neemt namelijk nog steeds een bescheiden rol in binnen de discipline.

Dat is een gemiste kans, want juist deze nieuwe waarnemingen vereisen meer onderzoek, zodat de ontdekte sporen beter geduid en beschermd kunnen worden. Toekomstige studies zouden zich mijns inziens niet alleen moeten richten op de archeologie, maar ook op bronnen uit de geschiedenis, landschapsgeschiedenis, bouwgeschiedenis

en kunstgeschiedenis. Door een interdisciplinaire aanpak kan het best worden begrepen hoe de samenleving zelf dacht over de sporen die wij nu op de luchtfoto's aantreffen. Dat zo'n benadering een meerwaarde kan hebben, blijkt uit de besproken casus over kastelen met een stelsel van eenvoudige wallen en grachten in het Oversticht. Door middel van de operationalisering van het model van kasteellandschap kon ik concluderen dat deze verschijnselen in de tweede helft van de 14de eeuw door de vorstbisshop van Utrecht en de Sallandse steden als bedreigend werden beschouwd. Zij zorgden ervoor dat bestaande verdedigingswerken van anderen werden gesloopt. Daarnaast zagen zij er streng op toe dat er geen nieuwe bouwwerken met een dergelijke vorm van verdedigingsarchitectuur verrezen. Het model van kasteellandschap zou ook in andere gebieden, en na aanpassing ook voor andere verschijnselen kunnen worden gebruikt, zoals kloosters. Tot slot is besproken hoe de beeldvorming over kastelen tot stand komt bij het grote publiek en hoe archeologen mogelijk in de toekomst hun resultaten kunnen presenteren aan de samenleving. Ik ben van mening dat vooral in de samenwerking tussen archeologen en de game- en filmindustrie grote kansen liggen om jongere generaties enthousiast te maken voor fysiek erfgoed.

Aerial imaging of Dutch castles

Due to the increase in the quality and availability of LiDAR images and aerial photography, it is possible to investigate archaeological traces of Dutch medieval castles in detail. These aerial images show that most castle sites are much larger than previously thought. An interdisciplinary approach can help researchers to understand these sites, as the casus for castles with a system of multiple moats and embankments in the Oversticht shows. These were seen by the bishop and his allies – the cities of Zwolle,

Deventer and Kampen – as military-functional architecture. Such observations change the conceptualization of castles in the Low Countries. Results like this example can be presented to a larger audience by working more closely with the entertainment industry.

Noten

1. Dr. Diana Spiekhout is werkzaam als conservator middeleeuwen en terpencultuur bij het Fries Museum in Leeuwarden, d.spiekhout@friesmuseum.nl.

Literatuur

- Frijtag Drabbe, C.A.J. van, 1947. De luchtfoto in dienst van het oudheidkundig bodemonderzoek. In: H.E. van Gelder, P. Glazema, G.A. Bontekoe, H. Halbertsma & W. Glasbergen (red.), *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek*. Meppel, J.A. Boom & zoon, 491-496.
- Jacobs, M.H., 2006. *The Production of Mindscapes; a comprehensive theory of landscape experience*. Wageningen, Wageningen University.
- Janssen, H.L., 2008. Medieval Castle Research in the Netherlands In: P. Ettel, A.M. Flambard Héricher & T.E. McNeill (red.), *Château Gaillard 23*. Caen, CRAHM, 237-251.
- Janssen, H.L. 1996. Tussen woning en versterking: het kasteel in de middeleeuwen. In: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra Wielinga & B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland: functie en vorm door de eeuwen heen*. Utrecht, Matrijs, 15-141.
- Olwig, K., 1996. Recovering the Substantive Nature of Landscape. *Annals of the Association of American Geographers* 86, 630-653.
- Spiekhout, D. & T. Spek, 2017. Het kastelenlandschap van Goor en Diepenheim tussen 1000-1450. Een interdisciplinaire en diachrone studie naar de wisselwerking tussen kasteel en landschap. *Tijdschrift voor historische geografie* 2/4, 194-221.

Spiekhout, D., 2020. *Het middeleeuwse kastelen-landschap van het Oversticht. De ontwikkeling van bisschoppelijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050 en 1450*. Groningen / Ede, Rijksuniversiteit Groningen Kenniscentrum landschap / GVO uitgevers.

Doesburg, J. van & J. Stöver, 2012. *'Tmeeste ende tgrootste van alle cloisteren, wel begraven mit wyden graften'*. Waardestellend archeologisch onderzoek naar het cistercienserklooster Klaarkamp (gem. Dantumadeel) in september 2010. Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.